

Сад гетсиманський (скорочено)

Іван Багряний

Іван Багряний

Сад гетсиманський

"Отче мій! Коли можна, нехай мимо йде від мене чаша ця!.."

Ще він говорив, коли се Юда, один з дванадцяти, приходить, а з ним багато народу з мечами й дрюччям од архієреїв та старших людських... Та й узiali його...

Єванг. від св. Маттея, гл. 26.

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

ЧАСТИНА ПЕРША

Умираючи, старий коваль Яків Чумак хотів, щоб усі четверо синів з'їхалися додому. Сини отримали телеграми, тільки одного кликали батьки серцем, бо його слід щез у Сибіру на каторзі. Батько не дочекався синів і помер, а стара Чумачиха з 14-річною дочкою Галею чекали. До них часто приходив отець Яков, потішав стару і навчав Галя. І от якось у Чумаків, коли отець читав з Біблії про сад Гетсиманський, про зраду Юди, про відступництво Петра, на порозі хати один за одним почали з'являтися сини: Микола Чумак – командир стрілецької дивізії Окремої Червонопрапорної Далекосхідної Армії; Михайло – Чорноморського флоту моряк і парторг; Серьога – військової авіації пілот і командир, ще й орденоносець. Брати побачили, що батька вже нема, а мати оголосила його заповіт: щоб брати міцно купи трималися та й найменшого брата рятували. Раптом до хати зайшов найменший брат – Андрій Чумак, інженер, авіатор. Уявлюваний замученим каторжником, обдертим, худим і нещасним, він мав вигляд гордої, сильної й високопоставленої особи. Отець Яков тихенько вийшов з хати.

Їдучи додому, Андрій і не сподівався побачити братів. Вже 6 років він не був вдома, а оце минуло 4 роки, як він утік з каторги і мандрував усім Союзом. Знав, що брати його бояться, бо він був політичним засланцем, каторжником.

Усі Чумаки сіли за стіл і поминали батька. Під час розмови брати дізналися, що Андрій втік, і налякалися, хоч він для них не був злочинцем. Старші брати почали збиратися в дорогу, бо їм ця зустріч могла коштувати не тільки служби. Андрій перепросив і сказав, що сам від'їде. Брати почали радитись, як бути. Серьога навіть пропонував забрати брата літаком і замчати "чорт його зна й куди". Були інші проекти... А головне, було щиро, сердешно, по-братськи. Тим часом Галя побігла і покликала Катрю, Андрієву подругу з тих прекрасних років перед в'язницею й

засланням. Катря увійшла, постояла і раптом, окрутнувшись, вийшла. "Вона тебе любить... Еге ж... Завжди, коли згадує, - плаче..." - прошепотіла Андрієві Галя.

Та не довго раділи брати, бо до хати увійшли сержант НКВД і міліціонер. Андрій поцілував матір, що так і не поворухнулась. Попрощався з братами і сестрою. Подивився на портрет батька, який сам колись намалював, і пішов. Мати жахливо схлипнула, а тоді перевела на синів очі, які наче питали: "Хто видав Андрія?".

Наймолодшого Чумака завезли у будинок районного управління НКВД. Вночі Андрій згадував великодню ніч, коли вони, чотири маленьких брати, стояли у церкві біля Плащаниці... А тепер його мучило питання, хто продав його, як той Юда Іскаріотський. У камері він був сам і чув, як хтось грає "Місячну сонату" Бетховена. Мелодія нагадала йому першу любов.

Опівночі Андрія привели у кабінет начальника райвідділу НКВД Сафигіна. Цей чоловік виконав свій формальний обов'язок - арешт Андрія, а тепер хотів попередити, що від Андрія залежатиме - загинути по-дурному, ні за цапову душу, чи видряпатися й повернутися до життя. А для цього він повинен... "Признатися у всьому щиро"... - продовжив Андрій, - "Покаятися чистосердечно"... "Довести свою вірність"... "Заслужити прощення"... І нарешті - "видати всіх".

Андрій запитав, за що його заарештовано, коли його заберуть звідси, чи не буде вжито ніяких обмежуючих заходів супроти матері. Сафигін не дав відповідей. Тоді Чумак розумів, що його тут тримають в очікуванні чогось. Сафигін вдавав доброго, і Андрій не уявляв, яку фатальну роль має ще відіграти ця "симпатична людина" в його житті. На запитання Сафигіна, де його брати, Андрій відповів, що не знає, і спитав: "Що, бракує підпису... під доносом...?"

На світанку Андрія стали "збирати в дорогу". Бракувало ще якихось паперів, тому покликали секретарку. Нею виявилася... Катерина. Андрій чомусь подумав, що це вона грала вночі сонату Бетховена. Якусь мить дівчина дивилася на Андрія, і її очі наливалися сльозами. Щось йому підказувало, що це вона його здала, але він не вірив у це.

Міліціонер і начальник міліції Рибалко привезли Андрія у Харків. У самісінькім серці Харкова було управління НКВД. У 24 роки Андрій відсидів тут рік у камері самотнього ув'язнення.

Була саме неділя, і Рибалко з Андрієм довго ходили пустими коридорами із замкненими дверима. Андрія вразило, що геть по всіх сходах, над усіма прольотами висіли грубі, циркові тенета. Він здогадався, що це значило. Крім тенет впадали в око дротяні решета на всіх вікнах... Вони з Рибалком потрапили у кабінет якоїсь жінки-фурії. Це була сухорлява, вогненногрива й досить молода жінка в військовій блузці, з портупеею через плече. Жінка кричала на Андрія, вибухала дванадцятиповерховим жахливим матом, присікалася до того, що він не так сидить. Вона складала його анкету, провадила допит, і Андрій спокійно відповідав, пильнуючи за характером запитань і характером відповідей. Все це видавалося йому на безглузду комедію: от задають стандартні запитання, а тоді будуть вивчати, де саме й як саме він збрехав.

Помалу стандартні невинні запитання про соцстан тощо перейшли в запитання каверзні, ехидні, з "пасткою". Вона питала, чи був він раніше під слідством, під судом. Андрій зрозумів, що його старої справи тут нема, та й чи вмістились би тут всі ті мільйонів справ, оформлюваних в цій установі за шість років.

Рудогрива пашіла на Андрія полум'ям, як вогненногривий дракон. Рибалко злякано переминався з ноги на ногу, він не пустив і пари з уст. Коли фурія звеліла їм вийти, за дверима Рибалко витер піт з чола й промовив якимсь безпомічно, навіть ніби винувато й ніби виправдовуючись перед Андрієм: "Це і є товариш Нечаєва!.. Майор органів... Жінка начальника політвідділу Охтирської МТС..."

Андрія повели усім цим лабіринтом, порожніми коридорами, безкінечними сходами. На нього заповнили ще один формуляр, роздягли, обшукали геть всі рубці й рубчики, поодрізали всі пряжки й гудзики, відпороли підметки в черевиках, шукаючи "заборонених речей", а тоді вже завели на третій поверх і зупинилися перед камерою ч. 49. Коли наглядач відімкнув камеру, Андрій аж поточився від несподіванки: камера була повнісінька голих людей. "Божевільні!" – майнуло в голові. Він не хотів заходити, але його штовхнули ногою в спину і замкнули двері.

Якийсь зарослий чоловігя сказав Андрієві роздягатися. Якийсь дідок порадив не боятися, бо тут усі порядні люди, просто тут душно й пітно від тісноти. Андрій роздягся, лишившись в самих трусах і вмовстився біля самісіньких дверей, бо більше не було й клаптика вільного місця. В'язні попросили розповісти щось, бо він з волі. Та його попередили говорити тихо, бо тут не можна ані ходити, ані стояти, ані лежати. Тільки сидіти і то тихо. Хтось запитав, звідки він. Андрій відповів, що з-під Маньчжурії. Рудий жид запитав, чи там багато аеродромів. Андрій відповів: "А тобі куди летіти так негайно приспічило, га?" Вся камера пирснула, бо Андрій вилущив стукача. Більше ніхто не ставив ніяких каверзних запитань, відповідаючи на які, можна послизнутися. Випадок з аматором аеродромів показав, що Андрій бував у бувальцях.

Потяглися арештантські будні. 28-й в'язень камери ч. 49 відразу увійшов у колію й зажив загальним камерним життям. Він мусив сидіти біля "параші", достославної тюремної реліквії, бо був новоприбулим. Камера, що мала 2 метри завширшки й не сповна 5 метрів уздовж, була розрахована на одну людину. 28 чоловіків мусили торкатися пітними тілами один одного, бо місця не було взагалі. Андрієві його місце здавалося вигідним, бо він міг сидіти і дрімати, і цього не міг бачити наглядач через "кормушку" (таке віконце в дверях, через яке подається їжу).

У камері було повно блощиць, стояв неприємний сморід, змішаний із смородом поту, вогкої розпареної підлоги, "параші" та запахом мозолів. Вікно знадвору було завішене суцільним залізним коробом, потім заґратоване, зсередини ще й закрите заскленими рамами. Відчинена була лише невелика кватирка, та і її інколи наказували закривати. До вбиральні водили 3 рази на день, цілою камерою, і часто не давали досить часу, щоб усе встигнути. Це все Андрієві пояснив сусід зліва – волохатий, буквально саженого зросту й тяжкої комплекції велетень, завгосподарством ХТЗ Охріменко, який нагадував Голіята. Він сидів за те, що був колись в армії Нестора

Махна. Охріменко сподобався Андрієві, і Голіят теж потягся до Андрія всією душею. Охріменко розповів Чумаку, що дехто тут сидить уже навіть по рокові під слідством, а більшість по кілька місяців, лише окремі особи прибули недавно. Багатьох б'ють, але вони не признаються, бо бояться. Тут навіть була своя лексика: "вербовка" – це записування до вигаданої контрреволюційної організації всіх, кого ти хочеш, власне, кого звелить слідчий; "кунді-бунді" – тортури, биття, "чих-пих" – розстріл.

Охріменко коротко розповів про усіх чоловіків з камери: Краснояружський – той, що просив Андрія на початку роздягтись, був колись соратником Болбочана; Прокуда – маленький, пузатенький, білявий чоловік; Гепнер – професор Харківського Марксо-ленінського інституту, худючий, старший віком жид; Узуньян – чорний, довготелесий вірменин з повним ротом золотих зубів, колишній аристократ, сидів тут уже цілий рік; Свистун – директор ХТЗ, довгоногий, трагічного вигляду, понурий чоловік середніх літ; Какасян – манюсінський, але атлетично збудований вірменин; Зарудний – дуже аристократичний з обличчя, старший брат того Зарудного, боротьбиста, що його іменем названа одна вулиця в Києві; Виставкін – атлет, чемпіон УССР; Приходько – професор, колись діяч УНР; Азік – жид, якийсь великий партійний діяч; два жида з Цукротресту; Ляшенко – меланхолійно замріяний інженер; Руденко – секретар Чугуївського райпарткому, колишній моряк, невеликий на зріст, добре наспортований, сердитий з вигляду чоловік років 35; Прокопович – сивий дідусь, робітник якогось наркомату; Литвинов – доктор-терапевт, професор медицини, літній дідусь; Юровський – рудий жид, що так дуже цікавився аеродромами; Рябий – голова колгоспу з Сумщини; Давид Л. – русявий, з ніжними рисами юнак, сіоніст, згідно з обвинуваченням; Альоша Васильченко – сухорлявий, з рябим обличчям, старший уже чоловік, знаменитий на всю колишню Харківську губернію партизан; Петровський – старий-престарий колишній ігумен Л-го монастиря, а потім чільний церковний діяч; Кулинич – старенький чоловік, український есер, перший директор Першої Української Гімназії в Харкові; інженер Н. – автор проекту цієї самісінької тюрми, він збудував цю тюрму в 1931 році, а тепер сам сидить у ній; Карапетьян – "вірменський атаман", згідно з Охріменковою інформацією; Антон Дикий – чорний, як циган, поет. (Раніше сидів тут ще один поет, футурист, Михайло Семенко, але його кілька днів тому забрали). Був ще Ягельський – колишній член достославної ЦЕКУКи, член керівної трійки. Ягельський лежав, бо його сильно побили дошками на допиті, і він ледве дихав.

На обід в'язням давали юшку, яка називалася борщем, хоч в ній плавали лише шкурки з помідорів. Потім дали по ложці каші з остюками, камінцями і сміттям. Краснояружський і Охріменко мали добрий апетит, і Андрій поділився їжею з ними. Після обіду усіх погнали мити посуд. Андрій ішов у числі останніх, за ним Охріменко майже ніс на руках Ягельського, Руденко з Азіком несли парашу, замикаючи процесію. Манюсінська вбиральня була призначена для однієї особи, але їх усіх загнано туди одразу і закрито двері. Потрібно було встигнути зробити все, що кому треба. Помитися не входило в програму, але чоловіки наливали вод в миски, а потім виливали її собі й один одному на голови та спини. Назад кожен ніс повну миску води, щоб тією водою

помити підлогу.

Після обіду час поплив жвавіше, бо була саме неділя, а це значило, що допитів не буде. Карапет'ян став розповідати, як допитували якогось товариша Аслана, який мусив вигадувати, як займався контрреволюційною, терористичною, диверсійною діяльністю, хоч нічого такого не робив. Слідчий бив і вимагав "зізнання", і Аслан вигадував часом зовсім безглузді речі. З часом Андрій переконався, що Аслан – це трагічне, але ідеально точне уособлення дуже багатьох нещасних, пущених на конвейер безглуздої дійсності тут.

На вечерю кожен отримав буквально по одній столовій ложці каші. Ця вечеря була о 6-й годині. По вечері знову мили посуд. На цей раз ходили без Ягельського, бо в нього не вистачило вже і тільки сили. Після вечері чекали сну, який дозволявся о 9. Руденко попросив Приходька розповісти що-небудь. Так у в'язнів почалася літературна година. Оповідачами були найбільше начитані й найпам'ятливіші в'язні – Приходько, Зарудний, інженер Н., Гепнер. Приходько переповідав "Мадам Боварі" Густава Флобера.

Для Андрія трохи було забагато вражінь на один день. Голова блукала в гарячковім маячінні. Він думав: якщо ці чоловіки, здебільша зовсім ні в чому не винні люди, п'ють таку гірку чашу й несуть такий тяжкий хрест, то що ж чекає його – втікача з каторги? Він вловив основну тенденцію цієї модерної інквізиції – це обернути людину в ганчірку, тварину, в безвольного пса, що скавулить і плазує, готовий лизати що завгодно, від чобіт починаючи. Обернути її в ганебну моральну руїну, розчавити й знищити те, що називається людською душею... А тоді вже викинути її на фізичний смітник.

Коли черговий наказав лягати спати, було важко влягтися, бо місця не вистачало. Андрій довго не міг заснути, згадуючи братів, маму, Катерину.

У перші дні Андрія не водили на допити, тільки погодили його русяву чуприну. Зранку перевіряли, чи є усі в'язні і приймали скарги, які ніколи не задовольнялися. Гепнер, наприклад, просив дезінфекцію, щоб трохи блощиць побити. Андрій просив лікаря для Ягельського, та йому навіть не відповіли.

Зранку давали скибку хліба, чай і цукор. Черговий у камері мав завдання розділити між усіма хліб і цукор порівну. З чаєм майже кожен з'їдав усю свою пайку хліба і лише в декого вистачало сили волі лишити трохи хліба на обід. Цей "чай" – це і був увесь сніданок.

Після сніданку в камері 49-й все обернулося в слух і чекання, бо почався буденний, "робочий" день. Комбінат працював. Цілий корпус тюрми здригався від тупоту й грюкоту на всіх поверхах. Андрій чекав на допит, але його не брали. Взяли Приходька і Азіка. В камері вже ніхто не розповідав анекдотів, кожен зібрався в кім'ях і чекав. Ягельський лежав і ні на що не реагував. Потім забрали з камери ще Свистуна й Васильченка, який, виходячи, сказав усім: "Прощайте, братця!"

Коли забрали на допит аматора аеродромів, всі зітхнули з полегкістю – можна поговорити хоч трохи щиро. Андрій дізнався, що Васильченка, двічі орденоносця, бито орденами по обличчі. Потім Андрій узнав, що "розколюватись" означає не витримувати тортур і "признаватись" у всіх злочинах, "колоти" означає розколювати биттям людину

психічно, мов поліняку. Андрій узнав, що всі, що тут сидять, вже "розкололися", уникаючи мук, цебто призналися. Не розколовся тільки Ягельський, Свистун та ще Васильченко, принаймні до сьогоднішнього дня. А ті, що ще не розкололися, бо не були на допитах, чекали своєї черги, – такі, як Прокуда, Давид, Руденко, Петровський. Всі розколоті чекали вироків: заслання або розстрілу. Прокуда, Руденко, Кулинич вірили, що їх справи розберуть, вияснять і пустять додому.

Перед обідом повернувся Приходько. Він був веселий, бо підписав протокол про закінчення слідства. Слідчий обіцяв йому не більше 5 років, замість розстрілу або 25 років. Було ясно, що Приходько в більшій мірі небіжчик, аніж Ягельський.

Повернувся Азік. Він брехав, що його дуже били. Андрій це зрозумів. Це зрозумів і Гепнер – старий політв'язень й каторжник. Речі рудого жида забрав черговий. Андрій міг піти на парі, що з аматором аеродромів нічого злого не сталося. Його, напевно, перевели до іншої камери, бо тут він "засипався", а його функцію виконуватиме Азік.

До камери вкинули грузина в білому костюмі. Товариш Георгіані тримався, як високоідейний член партії серед позапартійних троглодитів, як чесний серед бандитів і злодіїв, бо вірив, що сталася якась помилка. Георгіані був на диво елегантний, аристократичний, випрасуваний, накрохмалений, ідеально сніжно-білий і виключно гордий та недоторканий. Його скоро покликано й поведено десь геть, навіть не давши пообідати. А в обід в'язні почули жажливі крики: когось мучили. Щоб заспокоїтись, Руденко попросив Приходька оповідати недокінчену вчора повість.

Вже Приходько закінчував повість про мадам Боварі, як до камери вштовхнуто Георгіані. Чоловік був жорстоко побитий, і його костюм уже не був білим. Георгіані сказав, що його били, і гірко заплакав. Тепер він вже не гордував товариством. З камери брали ще двох жидів з Цукротресту, брали ще Азіка і скоро всіх повернули.

Перед вечором привели назад до камери Свистуна. Він повідомив усім, що "розколовся". Увечері Свистуна забрали "з речами" й десь повели... Щоб більше не повернути в цю камеру. "Чих-пих", – зітхнув печально Охріменко.

Спати лягли "валетом в ялинку" – цебто один ряд ліг лицем всі в один бік і зігнув ноги в колінах, а другий ряд насупроти ліг лицем в другий бік і теж зігнув ноги в колінах. Людина не могла перевернутися на другий бік, а мусила це зробити разом з цілим рядом і то не з одним, а з обома. Після Свистуна забрали з камери Георгіані. "Розколеться..." – зітхнув Охріменко. Андрій намагався якось заснути. Думав про те, що треба берегти кожну краплю снаги фізичної й душевної.

Пізно (перед північчю) десь за мурами, в тісному тюремному подвір'ї загула машина, хтось простогнав, що то розстрілюють. Тієї ночі Андрієві приснилися брати і Катерина, вона вміла прекрасно співати. Її улюбленою піснею була: "Ой що ж бо то та й за чорний ворон, Що до поля крикає!?"

Над ранок, коли Андрій прокинувся, він не дочислився в камері кількох осіб, що їх забрато на допит глибокої ночі, зате прибуло двоє нових, з волі. Виявилося, що один з них – директор Всеукраїнського інституту фізкультури на прізвище Бунчук; другий – керівник обласного відділу мисливства й рибальства Іванов. Тепер уже Андрій не був

крайній біля параші, він мусив посунутися до середини. Всі, викликані на допит уночі, вранці повернулися і мовчали. "Мабуть, покололися хлопці", – вирішив Охріменко. Не вернувся й досі з усіх лише Васильченко.

І на третій день не покликано Андрія на допит. Третього дня вмер Ягельський. Вмираючи, він потребував випростатися, а не було як: Узуньян й Азік весь час відпихали його ноги. Андрій утрутився, вимагаючи пошани до вмираючого, і з усієї сили стукнув Азіка й Узуньяна обличчями одне об одне.

Померлого Ягельського не забирали. Він лежав серед живих цілу ніч. Вранці Ягельського теж не прибрано, він лежав ще цілий день – "снідав, обідав і вечеряв" разом з товаришами, на нього видавано хліб, цукор і "борщ". З того тішилися Краснояружський і Охріменко, з'їдаючи пайку хліба, 10 грамів цукру, "борщ" і ложку каші за "царство небесне померлого". І тільки аж після вечері труп забрали.

Увечері до камери принесли на ряднині закривавленого, обірваного й геть почорнілого від синців Васильченка. Доктор Литвинов боявся, щоб не було зараження крові. Васильченко був приречений на неминучу смерть без медичної допомоги, ще й в присутності високого фахівця, професора медицини, доктора, що упадав біля нього й нічого не міг порадити. Андрій з Охріменком й Литвиновим промили закипілу рану під ребрами холодною водою й забинтували чистим рушником, що його пожертвував юнак Давид, а з другого рушника зробили холодний компрес до голови... Коли Васильченко помер, Андрія допитували, що той говорив перед смертю. Андрій відповів, що після тієї розмови, що Васильченко відбув раніше, він уже не міг говорити.

В чадній саламасі днів в'язнів забирали "без вещей" і "з вещами". Дехто твердив, що перші потрапляють на розстріл або до божевільні. А ті, кого беруть "з вещами", йдуть або на етап, або до іншої тюрми, або до камери смертників.

Одного дня до камери завітав Мельник – майже легендарний серед в'язнів черговий корпусу, бо видавався добрим і давав в'язням махорку. З вигляду Мельник зробив на Андрія прекрасне вражіння. Та Андрій розумів, що Мельник просто має великий привілей – безкарно роздавати "ворогам народу" махорку. Бо ж ясно, що за кожним кроком і кожним його рухом стежать в сто пар очей, а найдрібніший зв'язок з "ворогами народу" карається дуже тяжко. Мельник роздавав махорку, але чомусь не ставив ніяких умов і не вимагав ніяких зобов'язань. В цьому крилась якась велика загадка.

Бунчук і Іванов підписали найганебніші протоколи своїх "злочинів", потім плакали в камері ревно, а слідчі домагалися від них все нових і нових свідчень.

Андрій готувався: він уже знав з розмов досвідчених арештантів весь процесуальний та карний кодекс, всю термінологію слідчих, весь порядок і специфіку слідства. Якось зовсім голого його повели до вартівні і наказали підписати документ. Андрій став читати "Протокол обвинувачення", у якому його звинувачували по статті 54-й т. зв. Карно-Процесуального Кодексу УССР, пп. 2, 6, 8, 10 і 11. Та Андрій не підписав, а написав таке: "Це пред'явлене абсурдне обвинувачення читав".

Потім Андрія поведено в "брехалівку", яка була натоптана бідолашними людьми. На

Андрія навіть не звернули уваги, і він мусив стояти на параші, бо сісти не було де. Нормально в такій камері мусило б бути 15-20 чоловік, а було в ній тепер щонайменше 300. Минав день, а по нього не приходили. Люди позлипалися в суцільну масу і так стоячи спали. Андрій уже скучав за камерою ч. 49, як за домом. Десь біля півночі його повели на допит, та перед цим мусили піти в камеру по штани і одяг, бо ж був голий. В його камері всі наполохалися, бо такого ще, далебі, не траплялося в їхній практиці, щоб голісінького чоловіка водили десь цілісінький день.

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

ЧАСТИНА ДРУГА

Горда Андрієва душа була певна, що його ніхто й не зачепить пальцем. Адже колись він тут був. Правда, вони його поставили були в надзвичайно тяжкий режим, засудили на багато років каторги, але не били.

Йдучи на допит, Андрій згадав, як вели його цими ж коридорами 1932 року. Тоді тут було Всеукраїнське управління ОГПУ. Саме тут він був побачив свого вчителя й натхненника – Миколу Хвильового. Вони вдали, що не знайомі, а як порівнялися, Хвильовий ледь-ледь помітно кивнув головою...

Андрія завели на 5 поверх. У кабінеті сидів зовсім зелений юнак, досить симпатичний і добродушний з вигляду. То був слідчий Сергеев. Він попередив, що Андрієва голова у його руках. Сергеев став погрожувати, що їм усе відомо, що Андрій у "єжовських рукавицях", що він тут згниє, що з цієї тюрми нікому немає виходу. Сергеев хотів, щоб Андрій признався у контрреволюційній роботі, чистосердечно й до кінця. Минуле Андрія не цікавило слідчого, він хотів "зізнання" за теперішні злочини. Андрій став на шлях цілковитого й принципового заперечення. Він сказав, що це все якась брехня, божевільна фантазія, і тих пунктів забагато як на один раз. Слідчий відповів: "Тут тебе, зрештою, не питають про правду. І нікому вона тут не потрібна. Правдою буде те, що я тобі тут начеплю. Ясно? Ти ворог – і це основне... всі спільники й одностудці мусять бути ось тут, – ляпнув він рукою по столу, – ось в цьому й вся справа!" Андрій сказав, що з його головою можуть робити, що хочуть, але спільників у нього не числиться.

До кімнати увійшла молодесенька й дуже гарна дівчина, яка принесла Сергееву поїсти. Коли вона вийшла, слідчий сказав, що дівочка може бути Андрієва. Андрій мовчав і намагався вгадати, що ж прийде за цією прелюдією. Згодом у кабінет зайшли троє дебелих хлопців у цивільному. Всі вони "впізнавали" Андрія, віталися, казали, що вони футболісти. Потім до кімнати зайшов низенький, широкогрудий і широкоплечий чоловік, теж молодий. Це був начальник відділу Великін. Слідчий доклав йому, що "сволота мовчить".

Великін підійшов до Андрія і враз з усього маху вдарив в обличчя. Андрій упав на стілець, та раптовим ударом хтось вибив ногою стілець з-під нього, й Андрій упав на підлогу. І затанцювали над ним усі п'ятеро. Били його ногами, качали по підлозі,

садили черевиками по чому попало. П'ятеро здоровенних "футболістів" гасали над ним, качали по всій кімнаті й несамовито кричали, щоб розколювався. Андрій теж щось люто кричав і лаявся. Це тривало довго, а потім він зомлів.

Опритомнів Андрій від неприємного лоскоту: Сергеев лив йому на обличчя воду. Наказали сідати, але знову його збито з ніг. А потім двоє підхопили його під руки, закрутивши їх назад, поволокли до стільця й посадили. Андрієм володіло непереможне бажання заплакати, але він не зробив цього. Перед ним стояв Великін, закривши руки за спину, за столом сидів Сергеев. Великін запитав, чи буде він говорити. Андрій мовчав. Його попередили, що це була тільки забавка, якби він знав, що чекає впереді, у нього б волосся вилізло геть ще цієї ночі.

У кабінет зайшов ще хтось, стрункий у військовій уніформі. Всі встали. Андрій встав теж, перемагаючи біль. Той, що увійшов, зупинився посеред кімнати, подивився на Андрія пильно й лагідно промовив, щоб Андрій сідав. Це був начальник групи Фрей. Був він підкреслено лагідний, і чемний, і по-начальницьки величавий. Прізвище мав німецьке, але риси обличчя слов'янські, певніше, російські. Цілковита протилежність до Великіна, що мав прізвище російське, але риси інші. Першим Андрієвим відрухом було поскаржитися цьому лагідному й, очевидно, культурному начальникові на ту кривду, що її йому заподіяно щойно. Фрей сказав, що знає рід Чумаків, і просив Андрія роззброїтися щиросердно. Андрій сказав, що його рід мріяв про інакшу долю й інакші права для себе й свого народу. Мріяв про інакше пролетарське правосуддя, про інакший "новий лад", про інакших носіїв правосуддя.

Фрей спитав, яке Андрієве кредо, а тоді дав гарантію, що за погляди Андрієві не буде кари, лише за дії. Андрій наважився і сказав: "Я не визнаю пролетарського правосуддя, здійснюваного за каблуками й палкою! Ось це моє кредо... І так само не визнаю соціалізму, будованого тюрмою й кулею. Ось це вкупі і є все моє кредо". Це було занадто сміливо. Зайшла мовчанка. Фрей зімкнув брови, й видно було з усього, що він перемагався, аби не затупотіти враз і не закричати. Він сказав, що це жахлива контрреволюція, і цього одного вистачить, щоб його засудити на віки вічні. Андрій нагадав, що Фрей давав гарантію. "Думаю, що ваші діла не розходяться з поглядами", – сказав Фрей.

Потім Андрія запитали, чи знав він Хвильового, його націоналістичну, сепаратистську теорію про боротьбу двох культур, про азійський ренесанс з Україною на чолі? Про переродження революції? Андрій відповів: "Ні". Після цього місце Фрея заступив Великін. Він вимагав від Андрія говорити про контрреволюційні діла і про односторонців. Погрожував, що Андрій буде повзати і скавувати, як пес. Великін готовий був кинутися на жертву, кипів увесь і сатанів. Він був фанатик і садист. Він називав Андрія проституткою, "паршивою петлюрівською собакою", шматтям, падлом. Обіцяв його згноїти й запроторити туди, де він до самої смерті не побачить жінки, лише для означення поняття "жінка" вжив зовсім іншого епітету, назвавши певну частину жіночого тіла. То був водоспад цинізму, похабщини, брутальності.

Андрій мовчав. Слідчий Сергеев знову пояснив, що треба зізнатися у зраді

вітчизни, приналежності до військової контрреволюційної повстанської організації й підготування збройного повстання, у шпигунстві на користь Японії, у терорі й агітації... Андрій не витримав і засміявся, сказавши, що це безглуздя. На це йому відповіли: "Ти на всі ці пункти даси такі вичерпні відповіді, що й сам повіриш, що це не безглуздя". Але він мовчав, бо шалена гордість, що уперто оберігала його честь, вартувала над утомою й відчаєм, не даючи пуститися берега. На вимогу назвати спільників Андрій відповів, що їх не було. Тоді Великін запитав: "А твої брати?!". "Ні!" - визвірився Андрій. Великін і "футболісти" знову почали його бити, але з ще більшим осатанінням і ревищем. Андрій знепритомнів. Його відлили водою й посадовили на стілець. Фрей був весь час присутній при екзекуції, але не втручався і взагалі не звертав уваги. А виходячи, порадив Андрію бути слухняним. Футболісти теж вийшли. В кімнаті лишилися Сергеев і Великін, а потім зайшла Нечаєва. Вона курила папіросу й пускала дим ніздрями. "Яка вона була б гарна, якби не була брутальна!" - подумав Андрій і опустив голову. Відчував жіночий погляд на собі. Він хотів, щоб вона взагалі мовчала, а ще краще, щоб пішла геть, і хай би лишилась ілюзія, що це була все-таки жінка. "Може, ви маєте якесь прохання, Чумак?" - запитала раптом Нечаєва. Здивованому Андрієві здалося, що в тім голосі забриніла нотка підступу. Він сказав, що має: хоче написати листа матері. Вона дозволила, і він написав: "Живий, здоровий. Скоро вернусь. Цілую", - і підпис. Нечаєва поклала листа перед Сергеевим. Андрій згадав, що не написав адреси. Нечаєва зауважила це і дописала адресу, тоді в Андрія виникла надія, що листа відправлять.

До кімнати увійшла ще одна жінка, років 30-ти, груба, хтива, з надзвичайним бюстом і дорідними стегнами, буйно нафарбована. Вона безсоромно й зухвало оглядала Андрія. Він чув про неї у камері: вона, ведучи слідство при допомозі мужчин, завжди потішалася над статевими органами своїх жертв. Вона біла дошкою по певних місцях, притискала їх каблучком, а то й дверима, заголювалася й сідала безпомічній жертві на обличчя й взагалі виробляла несвітські речі. Об'єктом її "слідства" здебільшого були вірмени. Після моторошних кривавих сцен розпалена ця самиця улаштовувала з слідчими оргії в тих же кімнатах з закривавленою підлогою після того, як жертву витягали геть. І називалася вона "товаришка Клава". Це була жінка сексуально збочена. Клава попросила Сергеева віддати Андрія їй, той відповів, що це небезпечно, хіба що потім, як вони його уходять. Клава ще посміялася з Андрієвого листа, а тоді жінки вийшли. Слідчий пообіцяв, що відправить листа, але треба говорити. Андрій відмовився, і слідчий потрактував це так, що Андрій зрікається матері.

Потім Великін викликав якогось здоровила, який мав пильнувати, щоб Андрій дивився на яскраве світло лампи і не заплющував очей. Його безліч разів били, він падав, його підносили, і він знову мусив дивитися на світло, від якого пухли очі. Великін і Сергеев вийшли, а оперативник, взявши ребристу палицю, далі пильнував. Андрій падав, його били і знову підносили. Нарешті настала мить, коли його вже не могли ніяк поставити на місце.

Коли він опритомнів, над ним стояв Сергеев і бив його дерев'яною лінійкою то по

одному плечу, то по іншому. Підганяв, щоб Андрій нарешті говорив. Кожен удар лінієчки шарпав тіло й душу болем, обтинав йому нерви, мучив мізок. Втративши панування над своїми нещасними нервами, Андрій схопився назустріч лінієчки, але його збили з ніг, побили і посадили на стілець. Сергеев знову став бити, не часто, через певні інтервали, але біль від тих ударів був особливо нестерпний. А в інтервалах Сергеев кричав: "Говори! Хто був?! Хто в організації?! Говори!" До того крику зринало Великінове: "А брати?!" Тортури тривали довго. Андрія був зовсім близький до божевілля. У практиці Сергеева ще не було, щоб людина так уперто мовчала, навіть не кричала по-людському. До вечора на Андрієвих плечах слідчий зробив, за його словами, "гарні еполети, зробив його генералом, не еполети, а цілі тобі біфштекси по-англійськи". Потім людина в білому халаті зробила Андрієві якийсь укол, і він відчув, як по жилах розлилося тепло, по нервах розтікся жах. В голові прояснилося. Можливо, вони його лише привели до пам'яті, щоб вести слідство.

Тим часом Сергеев і Великін зайшли за стіл і посідали. Сергеев став писати: він ставив запитання, ловив Андрія на якомусь слові, перекручував його й заносив у протокол. Він називав імена Андрієвих знайомих й заносив їх у протокол. Андрія просто вразила виключна поінформованість Сергеева щодо його знайомих. Закінчивши протокол, Сергеев попросив підписати. Андрій сказав, що він цього протоколу ніколи не підпише. На виклик зайшли два дебелих оперативники і оглушили Андрія. Його били, але він розумів, що їм не входило в рахубу убивати його зараз.

Згодом його посадили на копчик на кінчик стільчика. Копчик затерп, по хребту почав перебігати легенький струс, Андрій не міг пересунутись. Струс повторювався все частіше й частіше. З тіла тік рясний піт, і від нього на підлозі утворюються мокрі плями. Його чекав неминучий параліч. Раптом Андрій знепритомнів, його облили водою і знову посадили на копчик. В другім турі йшло тяжче. Андрій знову опинився на підлозі. Знову його привели до пам'яті й знову посадили на стілець на ріжечок. Щоб привести до пам'яті, йому давали під ніс амоніак.

Так тривало всю ніч. На ранок Андрій був уже, як викручена ганчірка. І дивно, просто дивно, як слідчий не добився свого. Слідчий звелів відвести його до 49 камери.

Охріменко прикладав до Андрієвих набряклих плечей намочений рушник. Андрій відчув, що Охріменко прикладає рушник до самісінького його серця. В камері були всі ті ж, такі рідні, знайомі обличчя. Андрій за ними скучив. Один тільки Узуньян позирав злорадно, а Азік позирав перелякано. Андрія ніхто ні про що не розпитував. Священник Петровський теж недавно повернувся з допиту, де його зовсім не били, лише категорично відмовили йому дати бандаж, і він ходив по всіх тих проклятих сходах і коридорах, тримаючи грижу на животі руками. А йому ж уже було 80 літ, і він рік мучився тут. Краснояружський радив священнику розколотися, Петровський відповів: "Це неможливо". Петровського нагадував Андрієві апостола Петра. Священник став розповідати Кулиничеві – теж старенькому, білому чоловікові, про муки Христа, про сад Гетсиманський. Андрій знав ці історії з дитинства, як знав усю Біблію. Слухаючи Петровського й дивлячись на нього, Андрій згадав про матір. Згадав і священника, якого

застав тоді в хаті, і зворушився до самих глибин своєї душі. Бідолашну його матусю підтримував священник, і Андрій жалів, що не познайомився тоді з ним.

Знову Андрія взяли на допрос, хоч він пробув у камері кілька годин. Тепер його вели на "великий конвеєр" – уділ особливо затятих і непокірних, сильних духом. Його тримали весь час нагорі і лише зрідка відводили вниз до льоху на одну годину, щоб перепочив. Його садили на кінчик стільця, садили на гарматні, як колись давно саджали запорожців на палю, водили на розстріл, інсценізуючи той розстріл, йому плювали в лице, набивали "біфштекси" на стегнах, били залізним паліччям, мочилися в обличчя, в самісінькі очі! Андрій уже зробився, як тінь, і ніхто з друзів не зміг би його впізнати. Та він не здавався. Проголосив голодівку, але тут годували штучно клізмою, впускаючи в шлунок тран або й ще якусь речовину, щоб людина не могла вмерти від голоду. Занадто твердий горіх трапився, а слідчим не входило в плани так просто, в однім турі роздавити свою жертву на смерть. Вони почали робити перепочинки й відводити Андрія до камери. В камері він нічого не розповідав, просто лежав, і наглядачі його не згнали.

Якось забирали перший раз на допит Давида. Він все думав, що перебуває тут випадково. Він ніколи нікого не скривдив, любив поезію, любив героїку, любив свою матір, вночі читав Андрієві свої вірші. Повернувся Давид того ж дня увечері. Плечі його були побиті, так, як у Андрія в свій час. Його звинуватили в тому, що у 1921-22 роках, в часи голоду, взяв від американської допомогової місії харчовий пакет. Ось це й була підстава для всього "діла". Що в ті роки він був малою дитиною, то нічого...

Перед Давидом вставала та сама дилема, що повставала перед кожним і що встала була й перед Андрієм. Професор доктор Литвинов радив йому розколотися. Професорові поради й мотивації так само ствердив Приходько. Всі інші мовчали. Давид підійшов до Андрія й прошепотів: "Що мені робити?!" Андрій відповів: "В цій ситуації може бути два виходи: вмерти раз, або вмерти двічі. Вмерти раз, це бути роздавленим фізично, але лишитись і не вмерти морально, зберегти свою честь, свою душу й горде право бути любленим... Вмерти двічі – це вмерти безповоротно морально ставши підлим трусом і нікчемою, і до того ж вмерти й фізично, але як! Можливість вижити в таборах – це байка. До того ж... вижити морально мертвому!..."

Давида почали водити на допити щодня і страшно били. Одного ранку, після типової ночі, Андрія і Давида привели разом назад до камери. Андрія привели попід руки, а Давида принесли на брезенті. Доктор Литвинов скорбно ходив біля Давида, змочував чоло водою, голубив тремтячою батьківською рукою його тіло. Юнак помалу приходив до пам'яті, а потім приліз до Андрія і заривав. Петровський в нестямі підніс свої старечі, тремтливі руки вгору й несамовито закричав: "Господи!!! Господи!!! Хай... Хай... О-о!!!" Він не міг вимовити чогось страшного, що видиралося з його горла...

Бунчук повернувся з "брехалівки" і розповів, що підписав зізнання, ніби хотів вбити самого Косіора. Та раптом виявилося, що Косіор сам став "ворогом народу". Бунчук уже танцював з радості – доля виручила його! Слідчий, збитий з пантелику, розгубився. Потім викликав Бунчука і переписав зізнання: Бунчук у спілці з Косіором хотіли убити

Микиту Хрущова... Бунчук розповів в камері анекдот про п'ятьох братів: спершу до тюрми взяли одного, він довго мучився і мусив видати брата; вдвох вони видали ще одного брата, і так дійшло до того, що всі 5 братів зустрілися у "брехалівці". Вони цілувалися, обіймалися, ніби приїхали один до одного в гості... І мабуть, всі підуть на розстріл...

Камера реагувала, звичайно, так, ніби все в порядку. Андрій дивився на реакцію і думав: "Господи! Все в порядку?!" Людина – це найвеличніша з усіх істот. Людина – найнещасніша з усіх істот. Людина – найпідліша з усіх істот. Як тяжко з цих трьох рубрик вибрати першу для доведення прикладом. Та найдивнішим є, що ці всі три рубрики сходяться в одній тій самій людині.

Однієї ночі Андрій "розколов" свого слідчого... Ще напередодні, стоячи на "стілці" – тобто в положенні стовпа, без сну і відпочинку (це поставив його Великін, щоб "думав"), рано на світанку Андрій побачив у вікні будинку, що стояв на протилежному кінці тюремного подвір'я і де мешкали відповідальні працівники управління НКВД, дивну картину. Якийсь бідолаха не міг заснути, видно, після пекельної ночі, після криків і стогонів, після божевільної музики "конвеєрів", після своєї "праці". Тому він намагався приспати свої нерви на сквозняку. Видно, він задихався межі чотирма стінами, тому виставив у вікно дошку і влігся на неї. Прив'язав себе через поперек до дощок простирадлом, щоб не впасти спросоння, і, либонь, заснув... Уві сні схоплювався, жестикулював руками, звивався... Це він так спав. Людина з розладженою психікою. Андрій пригадував весь шал "фабрики-кухні" й розумів того бідолаху.

Тож коли Андрія привели на допит до Сергеева, він сказав, що йому жаль слідчого. Андрій говорив: "От ви нас роздавлюєте, а вам і в голову не приходить, що це ж ви самі себе роздавлюєте... Ми вас переслідуватимемо все ваше життя... Ви закохаєтесь, але ми кричатимемо, й скавулітимемо, й отруїмо вам щастя... Ви слухатимете шепіт коханої й не чутимете його, бо ми кричатимем і ревтимем... Ви одружитесь, але втічете з шлюбного ложа, бо ми обступимо вас – мільйони й тьми нас, замордованих, скривавлених, і ревтимем так, що ви не здібні будете прикласти уст і напиться з келеха любові... Ви матимете дітей, але уникатимете їх, бо з їхніх очей дивитимемось МИ своїми закривавленими зіницями, а в їхньому радісному лементі вчуватиметься вам наш рев, наш цей несамопитий крик... Ви чуєте??? Отак от, отак от ми все життя ревтимемо, переслідуючи вас, і світ потьмариться вам. Ви втратите радість отцівства і радість подружжя, і навіть материнську любов ми отруїмо вам – ви слухатимете матір і цуратиметесь їй, бо її очима дивитиметься на вас безліч наших матерів, а її голосом говоритиме їхня довічна скорбота, а в її сльозах одсвічуватиметься наша кров..."

Сергеев мурмотів ледве чутно: "Чорт... Диявол!" Але в тім мурмотінні не було злоби, а було щось безпомічне. Сергеев ніяк не міг прийти до пам'яті. Він спитав: "Звідки ти... все це... знаєш?" Андрій нічого не сказав. Від того часу слідчий не бив Андрія, давав цигарки і просив розказувати що-небудь про світ, адже Андрій бачив багато. Ось так Андрій із награного й набундюченого чекіста раптом вилуштив людину і сам здивувався. Не знати, як то надовго, але грізного Сергеева не було, а був такий собі

юнак, сіроокий і роззброєний. Андрій розповідав охоче. Це все-таки краще, ніж вити й ревити від болю. Лише коли проходив хтось коридором, Сергєєв кричав: "Гад! Говори!.. Колись!.. Розколюйся!"

Слідство зайшло в тупик. Андрій нічого не підписував, слідчі ні до чого не могли його змусити. Ставши зовсім кволим, Андрій спостерігав злорадно, що його мучителі опинилися в дурній ситуації. Убити вони його не можуть, а розібрати його душу до решти теж не можуть. Тепер вони мусять, хочуть чи не хочуть, показати йому все, що там вони мають в тій грубій зеленій течці!

Конвейєр ішов далі. Він просиджував цілі ночі з Сергєєвим. Однієї ночі до кімнати зайшов Сафигін, гість з Андрієвого рідного міста. Він приїхав давати раду з Андрієм. Сафигін був чекіст в повному розумінні цього слова. В дебелих чоботях, обперезаний ремінням, черствий і зловісний. На червоному, одутлому обличчі було написане суцільне презирство і офіційність. Сафигін дав слідчому якісь папери, щось говорив про "секретарку", а Андрій думав, що його провокують, що йдеться про Катерину. Знову постало перед ним болюче запитання: "Хто? Хто ж той Юда, що віддав його на розтерзання?!"

Якось Андрій сидів на своєму проклятому стільці, мліючи від удару, що його завдав Сафигін, а Сергєєв його підганяв до того своїм злорадним "Ну?!". Зайшов Великін і почав кричати: "І мати твоя б... І батько твій б... І брати твої б... І сам ти б... кров!..", а потім відхаркнув і з усієї сили плюнув Андрієві в обличчя. Андрієві весь затрясся. Кров ударила в очі. Він безтямно шарпнув стілець і з усього маху вдарив Великіна наосліп... Великін розпістерся на підлозі, вдарившись обличчям об плінтус... Сергєєв шарпнув за шухляду стола й вихопив браунінг... В цей час увійшов Фрей. Андрій захрипів до нього, що його можуть навіть порізати на шматки й з'їсти, але не мають права зневажати честь його матері й батька. Щось було в Андрієві таке несамолюбне, що Фрей ошелешений відступив на крок назад. Вони з Сергєєвим пошепотіли якусь мить. А потім Фрей призначив Андрієві 20 діб карцеру.

Карцер для Андрія був щастям. Два метри вздовж, півтора метри впоперек – такий собі кам'яний мішок, без вікна, без ліжка і без ніякої вентиляції, але й без слідчого! Неосвітлений, але й без пекельної лампи! З маленькою лише дерев'яною приступкою, щоб сидіти. Чотириста грамів хліба, кухлик води, темрява, й тиша, і спокій. І самота. Андрій усім своїм єством радів, що потрапив у карцер, та ще на такий довгий термін, і вважав це за благословення Боже. Андрій багато думав і вирішив: добиватися згідно з законом за всяку ціну обізнання з матеріалами "діла". Добиватися згідно з законом очних ставок з усіма тими, хто свідчив, а чи буде свідчити на нього.

На шістнадцятий день Андрія забрали з карцеру. Усі четверо: Сафигін, Великін, Сергєєв і Фрей – вимагали підписати попередній протокол. Андрій відповів, що підпише лише той протокол, який буде написаний його власною рукою. Всі почали напосідати, щоб підписав. Андрій зблід. Подивився по черзі – на Сафигіна, на Фрея, на Сергєєва, на Великінову руку з палкою – і зламав перо об стіл. Відразу викликали чотирьох "молотобойців"... і пішла карусель. Андрій не терпів, і Сафигін покотився по підлозі,

Великін теж упав. Зчинилось ревище. Чотири молотобойці насили на руки з усієї сили, а Сафигін і Великін божевільно матюкалися. Андрій бився одчайдушне, панічно, по-звірячому ревучи й намагаючись вирватись із залізних лабет. Але гай-гай... Вони ще раз стрибнули... Кінчилося все тим, що Андрієві зламали ребро й непритомного вкинули до камери 49...

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Андрій маячів у гарячці, напівпритомний. Він лежав у кутку, а над ним побивалися Литвинов, Давид і Руденко. Не добившись лікарської допомоги ззовні, вони рятували самі, як могли, Андрія. Литвинов намацав зламане ребро і, як міг, направив його. Андрій то приходив до свідомості, то знову впадав у забуття. Крім зламаного ребра, йому було наступлено й пошкоджено грудну клітку взагалі, прим'ято легені й він відкашлював кров'ю. Але ним володіло страшенне бажання жити. Перемогти за всяку ціну! Вся камера переживала його лихо й співчувала йому. Хіба-що тільки один Узуньян не міг приховати мстивих чортиків у очах.

В камері весь час рух. Менший вдень, більший вечорами й ночами. Когось беруть, когось приводять. Приходько й Литвинов, попідписувавши "двохсотку", пішли на трибунал, думали отримати по 5 років. Та надвечір повернувся інженер Ляшенко й приніс із "брехалівки" вістку, що Приходька і Литвинова, і цілу їхню "організацію" приречено до розстрілу, та Литвинов умер від розриву серця на місці.

Теорія професора Литвинова трагічно скрахувала. Давид сидів коло Андрія й тихо гладив його руку. Давид прийняв Андрієву філософію безповоротно. Ніхто не проронив ні слова, почувши трагічну вістку, лише Азік, сполотнівши, промовив: "Цього не може бути..."

Андрія довго не кликали, але згодом його понесли на брезенті в кімнату, де був кремезний чолов'яга в уніформі, який дав йому води. Сергеев теж був і сказав Андрієві, що матиме тепер нового слідчого. Новий був схожий на чорта, могутньої будови, з кулачищами, мов глечики, з вольовим, твердим обличчям, з крилатими чорними бровами. Увійшла Нечаєва і навіть не впізнала Андрія. Їй пояснили, хто це, а вона знизала плечем і пішла собі.

Нового слідчого звали Донець. Він говорив, що це козацьке прізвище, і Чумак – теж козацьке. Значить, вони обидва козацького роду. Слідчий говорив доброю й інтелігентною українською мовою, лише підкреслено грубо. Потім він заговорив по-російськи, теж дуже добре. Донець кричав, що він не Сергеев, і з-під його руки Андрій не вийде живий. Скидалося на те, що це слідчий окремої школи. Він сказав, що Андрій вичухається, і тоді його "розколять".

Навидовижу міцний Андріїв організм справді "вичухувався". Ребро заживало. Дні минали. Двох наглядачів в'язні 49 камери примусили піти на поступки, бо погрожували, що "завербують". Отож один наглядач дозволяв їм довше знаходитися на

"оправці", а інший, який якийсь переплутав і завів їх усіх в іншу камеру, приносив махорку і старався чим міг догодити.

На тілах в'язнів почали з'являтися якісь паскудні чиряки. Вони не боліли, лише погано заживали, ятрились, в Іванова їх було до двохсот! 30 мешканців камери нагадували прокажених, що гнили живцем. Андрій не мав жодної болячки, очевидно тому, що недавно сюди потрапив. То була велика мука – прилипати гнійними болячками до підлоги. Найбільша ж мука була сидіти в жахливій тісноті й прилипати своїми болячками до болячок сусідових. Їм давали якусь імітацію йоду, але це не допомагало. Така сама біда спіткала всю тюрму. Можливо, саме тому їх почали виводити на прогулянку. Це щось неймовірне, неправдоподібне, але факт. Та надворі вони опинялися у тісній дощаній загорожі. Після 5 хвилин кружляння та тупцяння в дощаній загорожі їх відводили назад. Це й була прогулянка. І яка вона не була химерна та коротка, але на всіх справила велике вражіння. Можна було обчислити приблизно, скільки ця тюрма має людей, якщо три дні (прогулянка раз на 3 дні) поділити на п'ять хвилин та помножити на тридцятьоро людей (більше, як тридцятьоро, в халабуду не влізе). Це буде біля 10 тисяч!..

А якийсь вони дізналися, що таке "Чорний ворон". За часів ГПУ це було звичайне вантажне авто зі звичайною залізною будкою, в яку напаковувано людей. В ній було заґратоване вікно... Одного дня мешканців камери 49-ї вивели до льоху. Тут люди просиділи півдня. Потім від них відокремили п'ятьох і лишили на місці, а решту забрали й повели. Цебто 24 особи, а серед них був і Андрій. Їх погнали по коридорах підземелля. Біля якоїсь, герметично закритої, залізної брами їх вишикували по три, відчинили браму. Там стояла автомашина, підведена задком щільно впритул до виходу. То була вантажна машина з халабудою, розмальованою в яскравий колір. На машині був напис "ЦЕРАБУООПЧ". Точнісінько така машина, якими возять хліб! Їх напхали у машину і повезли по вулицях міста. Кожен в'язень намагався проглянути крізь залізну стінку кабіни бодай думкою – вгадували, якою саме вулицею оце вони їдуть. Раптом почувся шалений вибух. Як потім виявилося, лопнула камера й покришка на лівім заднім колесі. По них приїхала інша машина, і налякані перехожі, які здогадалися, що машиною перевозять "ворогів народу", тікали.

"Чорний ворон" зупинився на Холодній горі, на внутрішньому дворі знаменитої колись каторжної царської тюрми. Потрапивши сюди, в'язні раділи, бо відчували, що тут набагато легше й краще, ніж на тій проклятій Раднаркомівській. Принаймні таке відчуття мав Андрій. У цій тюрмі сиділи і жінки "по делу мужа".

Їх повели до лазні, вистригли, а усі їхні речі закинули до спеціального апарата парової дезинфекції. Саме миття – то була досить неприємна розвага. Лазня була ідеально брудна, вода холодна, мило смердюче. Сяк-так хлопці побанились: розвезли на собі бруд, намокли в холодній воді й перемерзли люто. Пропарена одежа розлізлася, була мокра та ще й з вошами. В'язнів довго нікуди не вели, а потім загнали до маленької камери з трьома ліжками, причепленими до стін. Там і розмістилися усі 24 чоловіки. Порівняно з Раднаркомівською тут була свобода. Можна було ходити, стояти,

танцювати, лежати. Нікому до того не було ніякого діла, як не було й ніякого від того ефекту.

З ліжок ніхто не хотів користатися, бо то було б несправедливо. Всі розташувалися на підлозі. Було зовсім мало блощиць. Андрій почав пробувати стіни, налагоджуючи тюремний телеграф. Хтось відгукнувся на виклик, але й тільки, далі діло не йшло. Андрій заходився вчити всіх своїх товаришів тюремної телеграфної премудрості. Руденко й інженер Н. заходилися з цвяшків, які вони десь попідіймали в лазні чи по дорозі з неї, та з шматків дроту робити голки. Час від часу підходив вартовий до вічка й зазиравав. Тоді в'язні удавали, що вони нудяться. У камері була страшна задуха і брак повітря. Голі тіла, вкриті рясно противними болячками, виповнювали камеру густо, як і перше, і перенасичували повітря випарами поту. Спати вкладалися на мокрій підлозі. Вони ухвалили користуватися ліжками по черзі. Щоб кожен пораював хоч трохи.

Вранці давали по пайці житнього, досить добре випеченого хліба і по нормальній порції цукру. Все тут якось було трохи навиворіт. Не такий хліб, і не такий режим, і трохи не такі люди. Не тільки уніформою не такі, а й вдачею ніби. Наглядачі були якісь чемніші. На 15 хвилин їх виводили на прогулянку. І не в дурній дощаній загорожі, а на тюремнім подвір'ї. Надворі стояли гарячі, сонячні дні – останні дні золотої осені.

Серед їхньої двадцятьчетвірки, здається, не було камерного стукача, бо Азік і Узуньян лишилися десь поза ними, і дихалось вільніше. Група їхня була дібрана з людей порядних. Тут були, крім декого, Руденко, Зарудний, Охріменко, Давид, інженер Н., Петровський, Кулинич, Бунчук, інженер Ляшенко, Краснояружський, Гепнер, Прокопович, Виставкін, Іванов, Прокуда, Фролов, троцькіст Урров і старенький професор Маневич. Три останніх були вкинені в камеру 49-ту на Раднаркомівській за кілька днів перед появою "Чорного ворона".

Тут же Андрій взнав, що биті були всі без винятку. А Петровський же, що так побивався над Андрієвою й Давидовою бідою, а сам про себе мовчав, був мордований в спеціальний спосіб. Оскільки він був дуже старий і його не можна було бити залізною палкою, його змушували бігати по кімнаті, стрибати, стояти довгими годинами, сидіти на ріжечку, а то ще й читати напам'ять всенощну службу божу, і тільки кілька разів його вдарили по обличчю.

Нарешті Андріїв "телеграф" показав себе, і його попросили допомогти знайти дружину командарма Дубового, яка десь тут сидить. А ще Андрій дізнався, що тут є камери, у яких сидить по 300 чоловік. Коли його запитали: "Хто ви? Котрий Чумак?", Андрій захвилювався – там хтось, хто знає його родину! Але камера замовчала, а тоді прибіг коридорний і спитав, хто тут телеграфіст. Андрій вдавав, що нічого не знає.

Їх повели в другу половину спецкорпусу, розсадили в якісь шаховки. Ті шаховки стояли низкою попід стіною, як в гардеробній. Були вони манюсінькі й тісні. В ті шаховки їх розсадили по одному й по два. Андрій опинився сам. Він тут простояв, здавалось, вічність. Чув, як з суміжних кабінок забирали по черзі його товаришів. Нарешті дверцята відчинилися і його теж забрали.

Андрія завели до однієї з загальних камер Другого Спецкорпусу. Він побачив безліч

людей, які сиділи навпочіпки в шість рядів, виповнюючи камеру так щільно, що здавалося неможливим пройти не те що в другий, далекий кінець камери, а бодай на якийсь метр вперед. Праворуч була низка заґратованих вікон. Ліворуч була суцільна стіна, в ній прохід посередині, без дверей. Там теж були люди... Там ще одна камера. Люди товпилися на тих дверях, влазили й вилазили... Голий бородань сказав Андрієві, що він староста. Він хотів улаштувати Андрія, та тут зі звалища схопилася якась тінь. То виявився колишній друг і товариш Андрія студентських років, Микола Д. Андрій сів біля Миколи, який страждав від туберкульозу.

У цій камері ч.12. 80 процентів були українці. Хоч камера була всього чотири метри завширшки, тут сиділо 340 чоловік. Стояв тяжкий, нестерпний сопух. Були блощиці, таргани, стоніжки, мокриці і миші. Не було жодних "меблів", крім стола для тарілок. Перша камера була набагато ліпша, світліша, веселіша, і Андрій вирішив перекочувати туди, але поки сидів тут.

Коли в камері стало зовсім уже поночі, тоді засвітилися тьмяні лампки в стелі, загриміли засуви, і всі наказали ставати на "поверку". Шість рядів арештантів звелися на ноги й стали щільно, здавши під одну стіну, утворивши прохід для чергового. Тут перевірка була двічі на день – вранці і ввечері. Записавши результат перевірки в журнал, черговий сказав: "Добраніч" і пішов. Укластись спати – це була тяжча проблема тут, аніж в камері 49-й. Якийсь інженер став розподіляти місця, та це було важко. Якийсь низенький товстух – доктор Петров, став допомагати... Вклалися "валетом в замок".

Камера була цілою державою, а староста був її президентом. Він мав двох помічників на обидві половини. Староста призначав щодня чергових камери, по два на кожну половину, в обов'язки яких входило: мити підлогу вранці, замітати ввечері, розносити хліб по рядах, миски, тягати банячки з юшкою та "баландою", роздавати їжу...

До вмивальні водили по 30 чоловік. Хліб видавано житній, часом глевкий, часом добрий, але завжди майже всі пайки з "приколками" – тобто з довісками, приколотими до пайки заструганими паличками, нащипаними з дошки. Через ті "приколки" пайки виглядали досить химерно, були подібні до їжака. Процедура ж роздачі їжі була урочиста й надзвичайно тяжка. До обіду або після обіду водили на прогулянку.

Цікаві люди сиділи в камері ч. 12. Надзвичайна галерея типів. Майже не було людей з нижчою освітою. Понурий і довготелесий чоловіча на прізвище Іщук, літ п'ятдесяти, позирав вороже, понуро, підозріло. Щось було в ньому від шакала. Він був феноменально жадний, скупий, завидючий.

Другим яскравим персонажем був "Кровавая піща". Коли його вкинули у камеру побитого, в синцях і кровопідпливах, що нагадував собою шматок живого скривавленого м'яса, в'язні прозвали його так. Той чоловік був штурман з крейсера "Червона Україна". Був це прекрасно збудований атлет, засмалений морськими вітрами, з витатуйованим орлом на грудях. Штурман з першого ж дня запав Андрієві в око тим, що сидів, і присмалював собі руку цигаркою, і навіть не морщився. Нагадував

лева, посадженого в клітку, по якому топчуться малі звірята.

Третім яскравим персонажем був поляк Гловацький. Він був манюсінський і чорний, замурзаний, обдертий, не мав абсолютно ніяких речей, як і Андрій. І найхарактернішою його рисою було, що він такий маленький, а мав шалений темперамент і колосальний, чисто польський, гонор. Його посадили за всі діла маршалка Жечі Посполитої Пілсудського. За це його продражнили в камері "Пілсудським". Подібним до нього в цьому відношенні був німець – Ганс Шумахер, який сидів ось тут за Адольфа Гітлера й репрезентував фашизм.

Вірмен і персів було чоловік з 30, найяскравішим був старий перський вірменин Саркісян. Прототип Карапетяногого Аслана, він обійшов усю Персію й Україну, Індію й Бухару, Туреччину й Балкани, Францію й Росію і навіть був у Китаї. Темний і неписьменний, але непосидючий, як Вічний Жид, і добродушний. Він, за його ж словами, чистив брудні черевики цілому світові. Він у всьому вже "признався щиро".

З групи жидів, яких теж було щось біля 30, чи не найяскравішим був Львов. Науковець з фаху, невеликий на зріст, пузатенький, утлий на утвори мішух, перед арештом він був десь великою "шишкою" Він серед жидів був авторитетом, бо до нього всі завжди зверталися. Він завжди посередничав у всіх конфліктах своїх братів крові з оточенням. Навіть Гепнер, який прибув до камери теж, так як і Андрій, ставився до Львова з повагою. Всі жида наслідували його поведінку.

Цікавим типом був Дахно – представник нової, винайденої в НКВД, окремої нації вегетаріанців. Дахно їв лише хліб і пив воду та домагався вегетаріанських харчів. Його били, поки він не підписав протокола, що він терорист, шпигун, диверсант і керівник великої контрреволюційної організації вегетаріанців.

Грек Металіді – талановитий композитор, веселий бесідник, сміхун, до божевілля боявся мишей. Ця людина була в Іспанії й нібито боролася проти армії Франко, а тепер сиділа, обвинувачена в шпигунстві на користь Франко.

Наймолодший в'язень – Гриша, сидів за те, що намалював учителеві на галошах свастику, і той пройшовся по вулицях міста, відбиваючи знак на пішоходах, спричинивши тим страшний переляк всієї міліції й НКВД.

Дуже улесливим був доктор Петров. Він до всього пильно прислухався, до всього приглядався, всім цікавився, мав багато привілеїв і багато речей. Його випускали "на оправку", коли він хотів, і тоді його довго не було. Єдиний, кого Петров боявся, – це штурман. На Андрієві він теж осікся.

Надзвичайно цікавим був один військовий літун і командир ланки Шклярук. Часто він розповідав про літунські рейди, про авіацію взагалі. Він "розколовся" і чекав трибуналу. Шклярук цілими годинами простоював біля вікна, дивлячись вгору на манюсінську латочку неба.

Маленький, короткозорий, слабенький, наївний та розсіяний, Маневич був професор старогєбрейської мови). НКВД зробило з нього страшного терориста, і він вже навіть сам не певен, чи не був він ним справді.

Деякі люди сиділи тут по два роки й не бачили слідчого у вічі, бо в'язнів було так

багато, що їхні "діла" не встигали розглядати. Часом в камеру вскакував сам начальник тюрми. Сам він низенький, рудий і з очима альбіноса. Справжній дегенерат. Він сам вдирався межи 340 страшних "ворогів народу", як в клітку з левами, і не боявся.

В'язні у камері гуртувалися за національним принципом. З Андрієвих старих знайомих сидів тут ще Руденко, професор Маневич і Зарудний. Решту десь розкидали по інших камерах. Частина людей, які вважали себе за "еліту" займали місця у першій камері біля лобової стіни, яка була найдалше від дверей, так що там можна було робити багато речей, яких не можна робити десь ближче. Там було найчистіше повітря й найвидніше, бо був найменший щиток на вікні, й, повітря циркулювало безперервно. Руденко вже примостився там з самого краєчку, і Андрій теж хотів сісти там.

Дні текли по-ярмарковому, життя в камері вирувало. Чим тільки тут люди не займались. Вчилися, малювали на галошах, які зчовгували об підлогу та об цементові підвіконня, а з приколок робили стило. У камері був справжній професор мистецтв. Якось професор малював штурмана, аж тут наглядач наказав черговим винесли парашу. Саркісян, якому належала галоша і який був черговим, згарячу вихопив галошу, надів її на босу носу й подався. Згодом виявилося, що на коридорі сталася страшна подія: від дверей камери ч. 12 і аж до вбиральні було на підлозі відбито кілька разів образ людини. На це нагодився начальник тюрми, але нікого не змогли покарати, бо ж зображення було не в камері, а на коридорі.

Крім наук, люди займалися ще іншою працею: латали свої лахи, робили голки, чубуки, люльки, доміно, шахи й кості для гри, вишивали на своїх рушниках, а то й на ганчір'ї.

Андрій налагодив телеграф, і зв'язок з іншими камерами був ідеальний. В своїй половині камери телеграфом завідував Андрій. В другій – молодий грек. Найменше знали в'язні про тюрму на Раднаркомівській (тобто про тюрму при управлінні НКВД), бо там було багато таких камер, про які нічого не було відомо, й взагалі там зв'язок з камерами був неможливий. Люди визнавали про своїх сусідів камери, лише потрапивши в одну з міських тюрем, – на Холодну Гору, на Кінну, або на Тюремну, або в "брехалівку".

Про все почуте Андрій регулярно інформував камеру. Він уперто намагався дізнатися щось про жіночу камеру, пам'ятаючи прохання ад'ютанта командарма Дубового. Але тут було найслабше місце всемогутнього телеграфу – жіночої камери знайти не вдавалось. Її просто не було, а був окремий жіночий корпус.

Іноді на камеру нагло звальювався трус. Перший такий трус справив на Андрія прикре вражіння. Одного дня до камери ввалилися люди в білих халатах (під халатами були ежовські уніформи – це був екстра трус). Усіх в'язнів вигнали голяка з камери у льох. Саме там Андрій дістав шмат бляшаної смуги і сховав у черевик. Після трусу у камері був страшний розгاردіаш. Всі арештантські пожитки, лахи, торби, вузли й пакунки було розпаковано, розтерзано й перемішано в дикий вінегрет. З вікон геть все поскидано на підлогу, повитягано із стін "приколки", на яких висів хліб, і той хліб валявся долі; позабирано всі мотузки й глечики, позабирано всі люльки, шахи та

доміно, що їх в'язні не встигли поховати або зліквідувати. Треба було багато часу в'язням, щоб розплутати той хаос. Менші труси проводилися силами місцевої адміністрації й трохи в інший спосіб. В'язнів нікуди не виганяли, лише переганяли по камері.

Одного дня вкинули до камери кримінального. Це був 15-річний хлопчисько Сашко, який дуже боявся ворогів народу. З часом хлопчина переконався, що ці люди не страшні, і приєднався до Андрія і штурмана.

Однієї ночі Андрієві приснився дивний сон, у якому Нечаєва стала Катериною, і він її вбив. Того ж дня його завели в якусь камеру, де чекав Донець. Слідчий запитав Андрія, що ж він надумав. Андрій мовчав, а у відкритій течці побачив знайомий почерк. Донець став вимагати, щоб Андрій підписав "Протокол про закінчення слідства". Андрій відповів, що не підпише, поки не прочитає своє "діло". Донець зареготав і сказав, що дає ще трохи часу на роздуми. В цей час увійшов вартовий і покликав слідчого. Коли за ними зачинилися двері, Андрій кинувся до документів свого "діла" і впізнав на аркуші почерк Катерини. Він не зміг опанувати себе і хоч щось прочитати, лише підпис: "Катерина Бойко". А нижче другою рукою було підписано: "Начальник Н-ського райвідділу НКВД, майор О. Сафигін".

Донець повернувся і, нічого не добившись, наказав Андрієві добре подумати, бо в 12 камері він довго не сидітиме. У камері Андрій кілька днів думав, що ж робити.

Якось Миколі стало зовсім погано. Бракувало свіжого повітря, бо надворі вже було холодно, й вікна весь час були зачинені. Ішук сидів під вікном, вважав його своєю власністю і не дозволив відчинити. Штурман, Андрій, Микола і Сашко пішли в другу камеру і зайняли місце біля "президії". На щастя, конфлікту вдалося уникнути. На новому місці біля них було вікно, у вікні над щитком було видно латку неба. Тут же в кутку сидів старий Андріїв знайомий Руденко, і вони склали добру товариську групу. Недалеко лежав Гепнер, з яким Микола вів цікаві дискусії.

Часто в'язні співали, інколи цілою камерою. Співали пісні "Попід гаєм шляхдоріженька", "Зелений гай, пахуче поле", "Летіла зозуля, з поля на долину, "Суліко" (співали вірмени). Грек Металіді навіть створив справжній камерний хор і якось ввечері влаштував концерт.

Найбільш масовою й найбільш азартною грою була гра в кості на сірники. Раз на місяць всі, хто мав гроші й не мав заборони від слідчого користатися ними, діставали "лавочку". В числі купованих речей були й сірники, по кілька коробочок... В'язні навіть зуміли передавати на шнурочку сірники зі свого вікна у вікно нижчого поверху.

Якось по телеграфу передали новину, що ад'ютант маршала Дубового скінчив життя самогубством. Він знайшов під час походу до лазні великого іржавого цвяха й сховав у кишені, а в камері увігнав його в серце. В камері ч. 12 один теж хотів покінчити з життям: хотів задушитись лежачи. Але, на щастя, він занадто сильно дригав ногами, і його витягли з петлі.

Одного разу приходив з начальником тюрми прокурор по надзору, щоб послухати скарги. Прокурором виявилася худенька, бліда жіночка з досить переляканим і

безмежно розгубленим виглядом. В'язні почали жалітися: одного два роки не викликають, іншого катовано, ще іншому не дозволяють побачень з дітками. Це було якесь божевільня, люди пустились берега й у нестямі раптом осмілили, говорили всю свою безмежну трагедію. Люди навіть не чекали відповідей, вони просто хотіли, щоб їх чули. В'язні розуміли, що прокурор тут зовсім ні до чого, що це маріонетка, бо коли начальник почав питати кожного конкретно, чи його били, то отримав негативні відповіді.

Однієї ночі вкинуто до камери Карла Маркса. Він був у самих кальсонах і натільній сорочці. Люди, здавалося, божевільні. На щастя, Гепнер упізнав, що це професор Н-ського Марксо-ленінського інституту. Був він надзвичайно подібний до К. Маркса, цей професор, а найбільше тієї подібності додавала типова його професорська поведінка – поведінка розсіяної, наївної людини, що нічого не знає, що в світі робиться поза його кабінетом. По кількох днях К. Маркса забрали на допит і привезли назад побитого. Потім на очах цілої камери обстригли йому розкішну шевелюру й бороду, й професор став маленьким, зморщеним, безмежно погнобленим дідком, подібним до Манєвича. З нього зроблено страшного ворога народу, й він з першого ж допиту геть все підтвердив і в усьому "признався".

Якось з камери забирали Сашка. Хлопець не хотів покидати цю камеру і кричав, що тут сидять невинні люди. Так Сашко з кримінальників став політичним.

Андрієві не спалося ночами. Він думав про Катерину, аж голова йому пухла від тих понурих, а часом божевільних дум. Одного разу до камери увірвались начальник тюрми, начальник караулу й два оперативники. Вони прийшли, бо Іщук повідомив їм, що Андрій має ніж, який зробив з тієї залізяки, що дістав. Забравши ніж, вони кинули Андрія у так звану "штрафну камеру". У тій камері була вогка цементова підлога, півморок, тмяна електрична лампка в стелі, брак будь-яких вікон і повнісінько півголих людей в лахмітті. У 12-й камері була переважно високоосвічена інтелігентна публіка, а тут – основна маса, це кримінальний елемент, злодії-рецидивісти, урки-професіонали. На диво, ніякої агресії з боку кримінальників не було. Староста камери дав Андрієві три мотузяних лапті, щоб він міг хоча б сісти на холодну підлогу. Ця камера називалася "штрафною" тому, що до неї вкидано всіх політичних в'язнів за дрібні провини. Але для тих, що перетерпіли слідство на Раднаркомівській, тут теж не було нічого особливо страшного. Життя в "штрафній" камері було дуже тяжке, порівняно з 12 камерою.

Андрій побачив цілу низку цікавих і оригінальних людей. Наприклад, Чернуха дуже гарно співав чистим баритоном. Чернуха мав більший авторитет, аніж староста камери. Він був королем камери, духовним її стовпом. І він нічого не робив, тільки співав і сміявся. Коли він сміявся, то Андрієві чомусь приходив на думку Байда-Вишневецький. На прохання старости Андрій влаштовував "літературні вечори" і таким чином став "народним артистом республіки". Він щодня що-небудь оповідав і щодня йому поступала додаткова пайка.

Одного дня до камери вкинуто нову людину. Це був середнього зросту похмурий парубійко, напівселянського, напівміського блатняцького типу. Звали його Санько

Печенізький. Андрій ніби відчував, що він досить міцно увійде в його арештантську епопею. На другий день Андрій врятував Санькове життя, бо Санька вже майже добивали за вкрадену пайку. Після цього Санько прив'язався до Андрія і намагався йому допомагати: дижурити, замітати, носити парашу, отримувати для нього хліб і баланду. Виявилося, що Санько – політичний, раніше був на Колимі.

Якось Чернуха співав пісню "Забудь мене, мене забудь..." Він співав тихенько, поклавши голову на руки, згорнені на колінах:

"Тобі зозуля навесні
Кувала щастя,
а мені
Вороння крякало сумне –
Забудь мене...
Забудь мене..."

Лише б він не співав. По тій пісні Андрій ліг ниць на цементову підлогу й мовчки пролежав до обіду. А в обід всю камеру почали геть розводити. Брали групами по кілька чоловік "з речами" й геть.

Увечері Андрія повели до "Чорного ворона". Він був майже голий, та одягу йому не дали, хоч надворі був уже сніг. Його посадили в кабінку і чомусь не їхали. Когось ще ждали. Спочатку Андрій не помічав холоду, сидів занурений в свої думи, а потім почав мерзнути. Чути було, як біля машини хтось ходить сюди й туди, на одному місці, рипить сніг. Минуло ще багато часу, поки почулись жіночі голоси. В темряві відкрилися дверцята, й до Андрія посадили якусь жінку. Андрій хотів кашлянути або просто сказати, що це помилка, але стримався. Нехай. Жінку втиснуто до нього й замкнуто. Потім в другу кабінку... В дальшу... Напакували. Загудів мотор і машина рушила. Андрій заговорив до жінки, і раптом виявилося, що це Галя, його рідна сестра.

Мотор ревів несамовито, й вартовий не чув приглушеного зойку й дівочого плачу в одній з кабінок. Андрій обхопив сестрину голову й тамував плач її на своїх грудях. Галя сказала, що Катерина збожеволіла: спочатку сиділа у горішній камері, потім її відправили до лікарні... Вона багато витерпіла через Андрія. Галя передала записочку від Катерини. Записочку дівчина мала сховану десь у рубчиках одягу.

Тяжка гора сповзла з пліч: Катря не зрадниця, але ще страшнішим було те, що вона збожеволіла. Сестра встигла розповісти, що її саму обвинувачують в приналежності до повстанської організації, в терорі, про братів вона нічого не знала, а мати вмерла.

Машина стала. Як же ж здивувались аргати, побачивши, як з однієї кабінки вилізли зразу мужчина й дівчина! Зчинився цілий переполох. Допущено страшний обмах... Як же здивувався Андрій, побачивши сестру при світлі ліхтарів біля входу до тюрми! Це була уже доросла, сувора дівчина. Вона була скорбна і була напрочуд гарна, саме розцвітала в пеклі.

Андрія повели в "брехалівку", і там він прочитав записочку: "Будь мужній! Тримайся! Любий!"

Далеко за північ Андрія забрали з "брехалівки".

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Донець уже чекав на нього. Це була та сама кімната, де вони вперше познайомилися. Там Андрій помітив свої книжки. Очевидно, НКВД був того ж вечора у матері й забрав його бібліотеку й його архіви, що зберігалися вдома і що були вціліли після першого арешту. Донець розглядав книги Гр. Косинки, Хвильового, О. Близька. Потім наказав підписати протокол Великіна й Сергєєва. Крик Донця чомусь Андрія не лякав. Утерті, шаблонні фрази про "роздавлювання" тощо вже не діяли так на психіку, як перше. Все це було примітивно і страшенно банально, й Андрій починав розчаровуватися в Донцеві. Донець погрожував і не квапився від слів переходити до діла. Про Катерину і братів він не натякав.

Потім слідчий перейшов до іронії. Він питав, чи Андрій або хоч один в'язень пробував або бодай хоче пробувати підпиляти ґрати, зламати двері, вбити вартового?! А ще називаються повстанці. І ось саме тому їх треба муштрувати, нищити, душити, мучити. Аж поки вони почнуть пиляти ґрати або вбивати вартових. Донець сказав, що буде його мучити, поки не почне пиляти ґрати. Коли розмова не дала ніяких результатів, Донець взявся за старі методи.

В "брехалівці", куди Андрія вкидано після допитів, він випадково зустрів людину з того самого містечка, з якого походив Донець. Андрій детально розпитав усе про слідчого і тепер мав багато інформації, навіть про його коханок та про різні романтичні походеньки...

Запорізький кулак Донця і його чортячий сприт та енергія добивали Андрія фізично й морально... Якось до кімнати зайшов Фрей і з ним ще якийсь більший начальник. Андрій сказав, що давно знає Донця, що вони дійсно знайомі. А чому б Донцеві не бути знайомим з таким страшним "ворогом народу", як Андрій?! І це вирішило всю справу, бо ж самого лише знайомства з Андрієм та замовчування цього факту досить, щоб зламати кар'єру кому завгодно. Скінчилося все тим, що, сам не зчувшись як, Андрій "завербував" Донця, як свого "шефа й повелителя", що тепер б'є його й мучить, щоб мовчав. Звідки було Андрієві знати, що цілим НКВД саме трясла епідемія взаємонедовіри. Донця посадили.

Андрія відправили на Холодну гору. Після повороту у камеру ч. 12 Андрій знову зайняв своє місце в "президії", в кутку біля Миколи й Руденка. Штурмана вже не було – його десь забрали й не повертали більше. Зате в кутку був Андріїв джура – Санько Печенізький, чому Андрій зрадив, а ще більше зрадив Санько. З штрафної камери Санька перевели сюди тоді, як їх усіх розводили, а тут він зблизився із штурманом, з Миколою й Руденком. Санько вчився, бо був досі неписьменний. Він з батьками колись відбував покуту на далекій Печорі. Потрапив туди ще дитиною. Батьки померли, а Санько втік. Кілька разів сидів у тюрмі. Потім дістав 10 років, як кримінальний (за те,

що, прибігши до рідного села, комусь там щось зробив, комусь там щось зіпсував, у тих, що так його ошчасливили разом з батьками). Терміну не добув і втік. Приплентався до села, його впіймала місцева міліція при співучасті районного НКВД. І тепер він став політичний.

Якось Андрія взяли були на допит і, накрутивши нерви, того ж вечора привезли назад. Раніше ніж відвести до камери, тримали якийсь час у тюремній вартівні-канцелярії, де реєструють та виписують ордери на "людішек". Тут за спеціальною загорожею Андрій і чекав з групою таких, як сам, привезених в однім "вороні". І от він побачив там Донця і сказав йому: "Маєш нагоду пиляти грати... Будь ласка..." Донець дивився на нього якийсь час мовчки, пильно, а тоді промовив тихо: "Ех, ти!". Але це без злоби, а з якимсь чудним виразом. Більше вони не встигли нічого один одному сказати, їх розвели, але те "ех, ти!" лишилося на Андрієві, як болючий удар, нерозгаданий докір.

Якось у 12 камеру кинули колишнього слідчого на прізвище Барбаров. Багато людей впізнали свого мучителя, але повелися з ним дуже культурно. Його ніхто й пальцем не чіпав, не чіпав і словом. На нього люди лише поглядали, й від тих поглядів Барбаров втягав голову в плечі. Його втопили у параші, а черговому, що ніяк не міг повірити сказали, що Барбарову, мабуть, закрутилася голова... Перехилився... Ну й утопився... Ніхто з адміністрації навіть не поцікавився, що ж сталося з Барбаровим?

Андрій боявся, чи не сталося вже й з Донцем щось подібне. Одного дня Андрія завели до якогось набундюченого суб'єкта, який запропонував дати вичерпні дані про Донця й їхню співпрацю. Андрій категорично відмовився, а попросив улаштувати йому переслух знову в присутності Фрея й другого того начальника, що був присутній пам'ятної ночі. А крім того, на тім же переслухові дати йому очну ставку з Донцем. І там він викладе їм все як на лопаті.

На другий день Андрія забрав "Чорний ворон". За столом сидів Фрей, старший начальник і прокурор нагляду – ота худенька жіночка, що колись складала візит до камери 12-ї. Андрій зразу попросив відбутися тут очну ставку з Донцем. За хвилину привели й Донця. І тоді Андрій сказав, що Донець його дуже мордував, тому він і вирішив його "завербувати". Оце й тільки. Він тільки показав, що достославна "вербовка" – то паскудна мерзость. Старший начальник закричав, що Андрій влаштував провокацію проти органів НКВД! Андрій зрозумів, що Донець вийде з халепи, сухий, а він, Андрій, заробив на цій усій "комерції" додаткову статтю. Андрієву статтю додаткову записали до протоколу. Потім покричали на нього. Обіцяли, що тепер вся його справа буде дуже швидко закінчена, і відправили назад на Холодну гору, щоб він там схаменувся нарешті перед кінцем.

Бували дні, коли в камері панувала нестерпна тривога, туга, загальна депресія, відчай. У такі дні збожеволів Гепнер і його забрали з камери. Одного разу хтось видерся на вікно й побачив жінок з вузликами. Він викрикнув, що то їхні матері, сестри. Вся камера кинулась до вікна. Раптом за мурами розітнулася стрілянина. Кілька куль з вискотом залетіли в камеру, копирснувши стелю. Вони їх розганяють багнетами!..

Андрій навчив Санька вірша, що його сам найбільше любив і пам'ятав із шкільної лави. То був вірш С. Руданського, у якому йшлося про те, як мати виряджала в світ та навчала свого сина, а потім виряджав і навчав його батько. Мати умовляла сина утікати від злиднів, іти в світ і там бути покірним, слухняним, згинатися перед сильними. Батько ж приказував бути гордим і мужнім і ні перед ким не гнути спини, нікому не уступати дороги, не стелитися під ноги.

У тюрмі посилився натиск, посилювалося биття, погіршився режим. Завели якусь нову форму ізоляції переслухуваних та мордованих – вже немає "брехалівок", а є якісь "собачники" на одну людину. Камери, замість порожніти, наповнювалися, бо брали двох, а приводили п'ятьох. Багато привозили людей з районів. Відчувалося, що десь хтось безнадійно захекався, не встигає, квапиться, нервується, із шкіри вилазить, женучи конвейєр божевільним темпом.

Андрій беріг записочку від Катрі – таку малесеньку паперову гульку-горошинку, – і та горошинка стала для нього талісманом. Випадково по телеграфу Андрій довідався про Давида, який сидів у трійниках і... пішов на волю. Все витримав, і не розколовся, і пішов на волю. Це точно, бо Петровський дістав від Давида умовлену безіменну передачу – кілька хусточок і кілька шкарпеток. Одна хусточка синя й скраєчку надрізана. Це було знаком, що передача від Давида і що Давид на волі.

Андрієві призначили нового слідчого на прізвище Гордий. Чумак відразу побачив, що це простак: йому не потрібен був розум – він думав кулаками. Гордий, мабуть, мав окремі інструкції щодо Андрія. Він покричав на нього, стусонув кілька разів, а тоді намагався взяти Андрія розумом, вбачаючи в ньому круглого ідіота. Гордий питав про якогось Жгута, але Андрій не знав такого, хоч розумів, що ця людина відіграє в його справі, може, велику роль.

Збиваючи до непритомності й одливаючи водою, Гордий довів Андрія до такого стану, що аж сам злякався й похопився. Очевидно, він не мав санкції убивати до смерті, а мав наказ залишати трішки живим...

Потім Андрія передали іншому слідчому. І тут було завдано Андрієві удару. В самісіньке серце. Найбільшого й вирішального. Новий слідчий чемним і спокійним стомленим голосом поінформував, що бере справу тимчасово. Він не відрекомендував себе, не кричав, не похвалявся банальними ідіотичними формулами й тим випадав із стилю. Видно було, що йому все те, з чим він бабрається тут, безмежно набридло. Він спитав Андрія, чи він знайомий з матеріалами "діла". Андрій відповів, що не знайомий з документами і тоді слідчий показав донос в НКВД від Жгута, який повідомляв, що 16 серпня 1937 року до міста Н. повернувся Андрій –колишній близький друг М. Хвильового, Гр. Косинки, Калініна й других контрреволюціонерів, суджений колись і засланий, але не відбувший терміну. Андрій розглядав документ і раптом відігнув аркуш і побачив підпис брата – Миколи Чумака. Слідчий розсердився й забрав течку. Він ще показав лист Миколи до матері, писаний давно колись, з Далекого Сходу, з ОКДВА... Андрій здогадався, що йому показали лист, щоб підкреслити тотожність почерку. А ще показав якісь "добровільні свідчення", які були написані невідомим

Андрієві почерком, але підписані Катрею. Це був власноручний підпис Катрі, лише трішки якийсь нервовий чи хапливий. А вже в самім низу було написано, що правдивість підпису підтверджують Сафигін, Великін і Сергєєв. Не було сумніву, що Катрин підпис тут опинився примусово і в жахливих обставинах.

Відправляючи Андрія "до камери", слідчий радив йому подумати. І Андрій думав. Думав про самогубство.

В камері ч. 12 був великий рух – багатьох забирали, ще більше приводили. Забирали людей здебільшого вночі і все з "вещами", від чого камера перебувала весь час в стані тяжкої депресії. Микола, Руденко й Санько ще були.

На прогулянці Андрій знайшов маленький шматочок заліза, а в камері нагострив його, мов бритву. Ввечері він попросив товаришів уступити йому свій чай, бо саме в нього думав опустити руки з перерізаними венами.

Звечора співали пісню "Ой не пугай, пугаченьку!" Перенаснажені людські серця від цієї лісні стиналися. Андрієве серце теж. Коли вже камера поринала в сон, Андрій зітхнув і тихо, роздумливо промовив до товаришів, що вони всі мусять цей вечір запам'ятати. Микола глянув на Андрія здивовано й нічого не сказав. Коли усі спали, Андрій хотів витягти "бритву" і покінчити з життям. Та її чомусь ніде не було. Замість неї він знайшов записочку від Катрі.

А зранку Санько запропонував Андрію підголитися і витяг з кишені Андрієву пропащу залізячку. Санько гарненько його тією залізячкою поголив. Андрій почервонів, але нічого Санькові не сказав. Але ж і варвар! Коли він її так мистецьки вкрав?!

Великін і Сергєєв знову вимагали від Андрія підписати протокол. Андрій відмовився, бо то не він його писав, а Сергєєв. Тоді йому запропонували написати, що це брехня, і підписати. Та Андрій відмовився і признався, що читав своє "діло". Великін нахмурився. Сергєєв теж. Удали, що вони Андрієві повірили. Сергєєв ледве стримував посмішку. Андрій попросив очні ставки, але Великін запропонував підписати "двохсотку" – протокол про закінчення слідства. Андрій подивився на документ і зауважив, що немає запису "на підставі статті 200-ї", просто написано: "Я, ім'ярек, ознайомився з ділом і вважаю слідство закінчене. Більше нічого не маю додати". Андрій сказав, що це фальшивка. Слідчі розлютилися, пообіцяли "заключний етап" і пішли.

Якось Андрієві звеліли готуватися до виходу з "вещами". Вся камера заінтригувалася, бо беруть вдень – значить, на волю! Віра в можливість виходу на волю окрилилася, бо всі знали про зняття Єжова. В камері не знали, що його "зняли" вже давненько. Але зняли для "волі", а не для тюрми. У тюрмі продовжувалося все так, як і досі. В'язні давали Андрієві нишком безліч доручень: передати те й оте, сказати те й оте, зайти туди й туди. Минали години, а Андрія не брали. Ніч минула – не взяли. Наступного дня його забрали, уся камера вірила, що на волю. Та Андрія чекав "Чорний ворон".

Почався вдруге "великий конвеєр". А диригували ним Великін, Сергєєв і Сафигін.

Великін на цей раз відразу збив Андрія з ніг. І почався заключний етап з того, з чого був почався колись перший. Тоді був початок, тепер кінець. Тоді вони кричали й галасували, тепер вони робили все мовчки, зціпивши зуби. Стовкши немилосердно, вони відливали Андрія водою, й садовили на стілець, і підносили протокол до самих очей, вкладали в півпритомну руку перо, вмочене в чорнило.. Андрій роняв перо на підлогу – й "переконавання" починалося знову...

Двері і вікно були завішені важкими порт'єрами. В хвилину відчаю метнулася думка: "Мабуть, вони тепер не мають права бити, якщо завісили двері порт'єрою!" Чого це вони так, неначе злодії, роблять своє діло? Може, це вони приватно, нишком обробляють свою власну справу, щоб не показатись перед начальством нікчемними, ні до чого не здібними. Майже два роки возькаються з однією людиною! І Андрій почав кричати. До кімнати зайшов Фрей. Але Андрієві сподівання були марні. Фрей накричав і поставив ультиматум: або заговорити або йти в божевільню.

Конвейєр крутився повним ходом. Коли Андрій був уже напівживий, його вкидали назад в малесеньку шаховку і він там відхлипувався. Обіцянку Фрея сказана трійка здійснювала послідовно і неухильно... Андрієва психіка вже котилася назустріч тій обіцянці все з більшою силою. По кількох ночах Андрій, крім того, що мав гарячку, вже кашляв кров'ю і зле володів розсудком. Він хотів мати очну ставку. Якось до кімнати випадково зайшла Нечаєва. Андрій прохрипів при ній своє прохання і пообіцяв що тоді... тоді він підпише протокол. Сергєєв пообіцяв Андрієві, що він матиме таку очну ставку, що вмере на місці. Генеральну очну ставку! Убивчу!... А протокол підпише ще до того. Але протокола Андрій так і не підписав.

Закусивши до крові губу, з піною на устах Андрій вже бився, як епілептик...Тоді, вичерпавши всі можливості, Сергєєв нарешті дав обіцяну очну ставку, і Андрій побачив Жгута Ніколая.

Перед Андрієм сиділа людина з лисячим личком, людина з волі. Сергєєв посміхався, позираючи на Андрія якось згори. Жгут говорив, що знає Андрія, розповідав про Андрієву "контрреволюційну" діяльність, про Катерину, про малу сестру Галя!.. Андрій не міг пригадати цього чоловіка, але раптом згадав сцену в хаті, батькову Біблію, яку читав священник. Священник! Та це він і є Ю д а!!! У вічню Андрієві мелькнуло Катрине обличчя, мала сестра Галя й бідолашна мати... Мов підкинений пружиною, Андрій зірвався й схопив Жгута за кадик. Сергєєв скочив злякано, але, перш ніж він встиг щось зробити, Андрієва рука вхопила тяжке мармурове прес-пап'є й усіма рештками сили опустила його на Юдину голову. Після того Андрій втратив свідомість.

Коли Андрія витягали, він від болю опритомнів і, мов крізь туман, побачив мертвого священника, а Сергєєв несамовито й захоплено реготав: "Га-га-га! Оце так ставочка!! Оце так очна ставочка!.. Готово, брат! Га-га-га! Оце так розписався!" І задоволено потирав руки. Дійсно, так підписатися під протоколом обвинувачення в терорі й збройному повстанні та під свідченнями очкаря ліпше вже не можна. Дальші переслухування вже зайві. І Андрія вже більше не переслухували. Та й однаково Андрій

уже був непридатний ані до логічного мислення, ані до розмов. Він був душевно хворий.

Його знову привезли на Раднаркомівську. Приймав Андрія з "Чорного ворона" опівночі знаменитий черговий корпусу Мельник. Андрій побував двох камерах, перш ніж Мельник завів його в чисто вибілену, затишну камеру-одиночку з двома ліжками, на яких навіть була постіль. Були дві тумби, підлога була блискуче навощена... Це щось нове, дивовижне й небувале! Андрій згадував камеру 49, камеру 12-ту, "штрафну" й не вірив своїм очам.

Лахів Андрієві ніхто навіть і не думав міняти, з чого було ясно, що він тут недовго. Якось до камери посадили ще одну людину – Алексея Копаєва, начальника Грунського райвідділу НКВД. Андрій хоч як був несподівано вражений (Грунський район – це ж район, дуже близький до його рідного міста!!), але не подав вигляду. Коли Копаєв почув прізвище Андрія, він захвилювався, затремтів. Тоді сказав, що Сафигін – його приятель, тож він чув про Андрієву справу. Копаєв почав розповідати досить хаотично, як Сафигін фабрикував Андрієву справу.

Вичувалося, що Копаєв щось уперто обминає, щось справді знає, але не каже. Андрій про себе мовчав, лише слухав. Про власну свою справу й про себе Копаєв теж мовчав. Але потім вони роззнайомились ближче.

Копаєв розповів, що має жінку і двоє дітей. Колись зробив блискучу кар'єру, в "органах" ще тоді, коли не було Єжова. Та от прийшов Єжов... Копаєв ніколи кірки не зарізав, а тут він мусив замазати руки в людську кров. І він бив людей, бував при розстрілах! Та от зняли Єжова й почали (для проформи почали!) "карати" верхівку винних в "перекрученні лінії партії". Одного дня Копаєву дали вести справу парторга, який колись вчив Копаєва, як треба бити. Копаєв бив того парторга з насолодою, але кінчилося тим, що парторг все-таки виправдався, бо був хитріший за нього й мав "руку", а Копаєва посадили. І тепер він має гарантованих 15 років!

Якось Копаєва забрали, а потім привели побитого, заюшеного кров'ю. Він і раніше приходив з синцями, але то були дрібниці. І тепер Копаєв розповів Андрієві, що його брати теж сидять тут. Від того самого дня, що й Андрій. Вони суворо ізольовані. Чумакам приписують імпозантну контрреволюційну військову організацію, яка стоїть в прямому зв'язку зі справою маршала Дубового й справою маршала Блюхера...

Копаєву призначили 20 років, і він розумів, що ніколи не виживе там, де його пошлють. Він сидів і плакав, а опівночі розповів Андрієві, як тут розстрілюють. Ночами тут гудуть машини. Це звукова заслона, а за тією заслоною й розстрілюють. Слідчі бували й по кілька разів при розстрілах, які відбуваються внизу, у льохах. От людей забирають з різних тюрем з "вещами" й звозять туди. Люди нічого не запідозрюють, думають, що це їх привозять на допит або відправлятимуть на етап. Бувало, що назвозять в таку камеру по 250 чоловік і більше. Це майже кожної ночі відбувається. З такої камери ведуть двері в іншу. Ті двері добре оббиті сукном з другого боку, так, що крізь них нічого не чути. За тими дверима велика порожня кімната, в ній стіл, за столом сидить прокурор, завжди п'яний, бо тверезий того не витримає. Перед

прокурором список приречених. Людину ведуть у другі двері. Сліпуче сяйво б'є в очі – за тими дверима яскраво освітлений льох... Хтось невидимий бере людину ззаду за ковнір і стріляє їй в потилицю... Й штовхає в льох. А розстрілює Мельник!

Андрій був безмежно вражений. Так от чому Мельник має право безкарно роздавати махорку! От чому він поводиться так вільно в цім пеклі. Розстрілює Мельник. І ще один. Вони кожної ночі працюють на пару. Один стріляє, другий добиває. Тієї ночі, коли Копаєв був присутній, розстріляно 296 чоловік. Тієї ночі Мельник добивав жертв коротеньким ломиком, яким ударяв по голові. Потім захололі трупи бригада вантажила, як дрова, на машини, й ті машини геть десь їхали.

Вражений Андрій ніяк не міг зв'язати до купи дві речі – ломик в руках Мельника й пачку махорки в тих же руках, за яку Мельника любила вся тюрма.

Скоро Копаєва забрали, і Андрій лишився сам. На розставанні Копаєв був розгублений і просив передати привіт його дружині й діткам. Він в душі не вірив, що Андрія пустять на волю, але уперто просив передати привіт.

Андрій лишився сам. Ночами йому снились якісь дивовижні сни, яких він уранці ніяк не міг пригадати. Страшенно боліла голова, нило все тіло. Бачив, що він остаточно погасає. На щоках були хоробливі червоні плями – плями сухот, плями смерті. Андрія гарненько поголили, немов зумисне, щоб він бачив свою загибель. Два сержанти при зброї забрали його з камери і повели крутими сходами. Андрій немов ішов на Голготу, часто зупинявся збезсилений і заходився раптовим кашлем.

Коли відчинилися якісь двері, Андрій побачив... своїх трьох братів. Ноги підкосились, і тіло похилилося, але Микола дебелою рукою підхопив Андрія й притиснув його до своїх розхристаних грудей. Андрій нестримно заривав. Михайло засміявся, а Серьога закінчив: "От тепер ми всі вкупі". І з викликом глянув туди, де рясніли портупеї й блищали ордени за столами, застеленими червоним сукном.

Їх усіх прирекли до розстрілу. Закритий Ревтрибунал судив їх. Ніхто підсудних не захищав і не намагався, рівно ж як і не давав ніхто захищатись та виправдуватись їм самим. Андрій погано слухав комедію, що розігравалася, як по нотах, – його мучило інше. Вловивши відповідний момент, Андрій запитав Миколу про його підпис у "ділі". Микола посміхнувся і сказав, що ця сволота мала досить його підписів у його ж валізі, в тім числі й чисті бланки з підписом. Найстрашніший тягар остаточно сповз з Андрієвого серця...

Братів і сестру прирекли до розстрілу, але прийшло "помилування": розстріл було замінено 20-річною каторгою. Лиш не замінили нічим Катриного божевілля...

Багато доріг пройшли вони, з багатьох рік пили вони, багато могил полишали вони, багатьох друзів розгубили вони в землі й по божевільнях, і багато ще їм іти, багато ще їм проб приготувала доля. Але всі дороги сходимі, й всі могили зчислимі, і кожна ніч кінчається ранком... І вони йдуть через ніч злоби й зненависті, доки її не перейдуть. І в одного з них завжди звучатиме в душі "Місячна соната" Бетховена.

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу